

STUDIA Z DZIEJÓW WOJSKOWOŚCI

TOM VII

OŚRODEK BADAŃ HISTORII WOJSKOWEJ
MUZEUM WOJSKA W BIAŁYMSTOKU

STUDIA
Z DZIEJÓW
WOJSKOWOŚCI

TOM VII

BIAŁYSTOK 2018

Rada Naukowa „Studiów z Dziejów Wojskowości”

Prof. dr hab. Zbigniew Anusik, prof. dr hab. Wiesław Caban, prof. dr hab. Czesław K. Grzelak, prof. dr hab. Norbert Kasperek, prof. dr hab. Jerzy Maroń, prof. dr hab. Zygmunt Matuszak, prof. dr hab. Grzegorz Nowik, prof. dr hab. Marek Plewczyński, prof. dr hab. Andrzej Rachuba, prof. dr hab. Waldemar Rezmer, prof. dr hab. Wanda Krystyna Roman, prof. dr hab. Witold Świętosławski, płk dr hab. Juliusz S. Tym, prof. dr hab. Henryk Wisner, prof. dr hab. Wojciech Włodarkiewicz

Kolegium redakcyjne:

Prof. dr hab. Karol Olejnik – redaktor naczelny
Dr hab. Adam Dobroński – zastępca redaktora
Dr Tomasz Wesolowski – sekretarz redakcji
Mgr Natalia Filinowicz – członek redakcji
Mgr Łukasz Radulski – członek redakcji

Recenzenci naukowci:

dr hab. Sławomir Augusiewicz, dr hab. Aleksander Bołdyrew, dr hab. Tomasz Ciesielski, dr hab. Maciej Franz, dr hab. Tadeusz Grabarczyk, dr hab. Witold Jarno, dr hab. Jacek Legieć, prof. dr hab. Mirosław Lenart, dr hab. Robert Jerzy Majzner, dr hab. Andrzej Niewiński, prof. dr hab. Janusz Odziemkowski, dr hab. Adam Perłakowski, dr hab. Zbigniew Pilarczyk, dr hab. Jan Ptak, prof. dr hab. Aleksander Smoliński, dr hab. Tomasz Strzeżek, dr hab. Jacek Szczepański, płk prof. dr hab. Janusz Zuziak, dr hab. Tadeusz Zych

Tom powstał przy współpracy

Zespołu Historii Wojskowości Komitetu Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk

ISSN 2299-3916

Korekta językowa: Judyta Grabowska

Przekład streszczeń na język angielski i rosyjski – Agencja Tłumaczeń ABEO

Adres redakcji:

Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
ul. Jana Kilińskiego 7
15-089 Białystok
tel. 535 942 007
e-mail: obhw@mwb.com.pl

Wydawca:

Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
www.mwb.com.pl

Skład, druk i oprawa:

Alter Studio
ul. Legionowa 30 lok. 211
15-281 Białystok
www.alterstudio.com.pl

© Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
Białystok 2018

Na okładce:

L. Rousselot, Garde Impériale – Cheval-légiers
lanciers Polonais 1807–1814.

Nakład 200 egzemplarzy

Spis treści

Od Redakcji	5
-----------------------	---

STUDIA

Mariusz Cieśla – Napierśnik zbroi z warsztatu mediolańskiego w kolekcji Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Analiza porównawcza	7
Krzysztof Kuczyński – „Mała wojna” generała Dominika Dziewanowskiego. Teoria i jej praktyczne wykorzystanie w kampanii 1812 r. na przykładzie działań 28. Brygady Lekkiej Jazdy	57
Włodzimierz Nabywaniec – Seweryn Fredro (1785–1845). Zarys biografii oficera szwoleżerów	99
Andrzej Chojnacki – Studium nad operacyjnym wykorzystaniem międzyrzecza Wisły, Bugu i Wieprza w dobie wojen napoleońskich (1795–1813)	119
Przemysław Gorzałka – Sprawa kapitana Neidhardta, czyli o sukcesach „służb sekretnych” Księstwa Warszawskiego	155
Paweł Krokosz – Bohaterstwo żołnierzy armii rosyjskiej czasu „wojny ojczyźnianej 1812 roku” – temat prac rosyjskich artystów malarzy XIX – pocz. XX w.	175
Rafał Mieczkowski – Mimowolne „gwiazdy” obiektywu. Wraki czołgów Mark II pod Bullecourt w ujęciu niemieckiej fotografii propagandowej Wielkiej Wojny	205
Aleksander Smoliński – Zachodnia Dywizja Strzelecka Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej z lat 1917–1919 – pierwsza polskojęzyczna wielka jednostka sowieckich sił zbrojnych	227
Jerzy S. Wojciechowski – Przyczynek do dziejów pierwszego kursu Przynsobienia Wojskowego Broni Pancernejs	277
Tomasz Wesołowski – Pierwszy etap prac Sztabu Głównego nad planem operacyjnym „Zachód” (luty – połowa marca 1939 r.) w dokumentach, relacjach i wspomnieniach jego twórców	289
Paweł Jaroniec – Obraz działań jednostek „ludowego” Wojska Polskiego na Wale Pomorskim, Pomorzu Zachodnim i Kołobrzegu między styczniem a marcem 1945 r. w świetle relacji i wspomnień kombatantów zamieszczanych w prasie codziennej PRL	327

ŹRÓDŁA

Marcin Baranowski, Maciej Trąbski – Dwa źródła do planów modernizacji twierdzy częstochowskiej w czasach Księstwa Warszawskiego 359

RECENZJE I OMÓWIENIA

Aleksander Smoliński – Monografia dotycząca nowożytnych fortyfikacji z obszarów dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów 377

Karol Olejnik (Poznań) – Sprawozdanie z konferencji „Pierwsze dni niepodległości”, Białystok 14–16 marca 2018 r. 385

Sprostowania 393

Informacje o autorach 394

Instrukcja wydawnicza 396

Aleksander Smoliński (Toruń)

MONOGRAFIA DOTYCZĄCA NOWOŻYTNYCH FORTYFIKACJI Z OBSZARÓW DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ OBOGA NARODÓW

(Bogusław Dybaś, Fortece Rzeczypospolitej.
Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych
w państwie polsko-litewskim w XVII wieku,
Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2018, ss. 583)

Praktycznie w całej Europie, złożone i niełatwe do studiowania dzieje fortyfikacji stałych stanowią obiekt naukowego zainteresowania zarówno historyków zajmujących się wojskowością¹, jak i architekturą², a nawet sztuką³. Choć dociekania

¹ *Kudak twierdza kresowa*, oprac. A. Bucholz, Oświęcim 2017; A. Alexandrowicz, *Rozwój historyczny fortyfikacji w zarysie*, Oświęcim 2010; K. Kleczke, W. Wyszyński, *Fortyfikacja stała*, Oświęcim 2012; R. Bochenek, *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa 1989; *Zamki, twierdze i garnizony Opola, Śląska i dawnej Rzeczypospolitej*, red. T. Ciesielski, Zabrze 2010; W. Łysiak, *Napoleon fortyfikator* [rozprawa doktorska], Warszawa 2012; *Fortyfikacje nowożytne w Polsce – badania, realizacje, projekty, zagospodarowanie do współczesnych funkcji*, red. L. Narębski, Toruń 2013; *Szlakiem twierdzy Koźle. Militarne tradycje Kędzierzyna-Koźla, Śląska i Rzeczypospolitej*, t. II, red. T. Ciesielski, Kędzierzyn-Koźle 2013; *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, red. M. Trąbski, Oświęcim 2016; Ch. Duffy, *Wojna oblężnicza 1660–1789. Twierdze w epoce Vaubana i Fryderyka Wielkiego*, Warszawa 2017.

² A. Czołowski, *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, Oświęcim 2013; J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa – Kraków 1996; O. Пламеницька, *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізноранній – ранньомодерній час)*, Кам'янець-Подільський 2012; O. Мацюк, *Замки і фортеці західної України. Мандрівки історичні*, Львів 1997; O. Maciuk, *Zamki i twierdze Ukrainy zachodniej. Podróże historyczne*, Lwów 2008; H. Stierlin, *Zabytki architektury obronnej*, b.m.w., 2006; M. Hislop, *Jak czytać zamki. Krótki kurs wiedzy o fortyfikacjach*, Warszawa 2018.

³ P. Krasny, *Kościół p.w. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii i Podwyższenia Krzyża Św. oraz klasztor oo. Dominikanów wraz z założeniem pielgrzymkowym w Podkamieniu*, [w:] *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. XIII, oprac. A. Betlej, M. Biernat,

każdej z tych grup – pomimo wspólnej materii badawczej – mają swoją specyfikę, to ostatecznie ich efekty pozwalają nam lepiej poznać wielorakie aspekty powstania oraz funkcjonowania różnych obiektów fortyfikacyjnych, budowanych przez człowieka na poszczególnych etapach jego cywilizacyjnego rozwoju. Nie mniej ważna jest próba określenia ich realnej wartości militarnej, co możliwe jest po prześledzeniu konkretnej roli, jaką odegrały one w licznych konfliktach zbrojnych.

Nie bez znaczenia jest też fakt, że badania te, oraz powstająca w ich wyniku literatura, mają w Polsce, podobnie jak w innych krajach europejskich, liczne grono zainteresowanych nimi czytelników. Zauważyć jednak należy, że prawidłowość ta dotyczy głównie fortyfikacji z przełomu XIX i XX w. oraz budowli XX-wiecznych – a więc tych, które przeszły surowy sprawdzian bojowej przydatności zarówno podczas I, jak i II wojny światowej⁴. Nie oznacza to oczywiście, że fortyfikacje z okresu starożytności, średniowiecza czy nowożytności nie budzą poważniejszego zainteresowania czytelników. Jest bowiem wręcz odwrotnie, tym bardziej, że w wielu miejscach szeroko rozumianego świata kultury śródziemnomorskiej po dziś dzień można zobaczyć liczne ich pozostałości, a niekiedy nawet mniej lub gorzej zachowane twierdze⁵.

Jak słusznie zauważa Bogusław Dybaś, jednym z najważniejszych etapów rozwoju fortyfikacji stałych była epoka nowożytna, głównie zaś XVI i XVII w., a więc czas systemów (szkół) fortyfikacyjnych staro- i nowowłoskiego oraz staroholenderskiego – a więc okres upowszechnienia w Europie, opartej o wynalazek prochu czarnego, broni palnej, a przede wszystkim zaś artylerii ogniowej. Fakt ten wymusił nie tylko zmiany w organizacji i funkcjonowaniu armii oraz w stosowanej przez nie taktyce, ale spowodował również konieczność powstania bardziej odpornych na ogień artylerii najpierw fortyfikacji bastionowych, a następnie bastionowych⁶. Zmian

K. Brzezina et al., Kraków 2005; A. Smoliński, *Twierdza klasztorna w Podkamieniu. Miejsce magiczne – historia i współczesność*, [w:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. IV, red. K. Maksymiuk, M. Wagner, J. Piłatowicz i in., Siedlce 2015.

⁴ Spośród ogromnej literatury dotyczącej tej problematyki vide: Z. Pruski, J. Sadowski (oprac. graf.), *Bastion Polesie. Polskie fortyfikacje na Polesiu w latach 1920–1939*, Przasnysz 2000; B. Bobusia, M. Gosztyła, *Plany twierdzy Przemyśl (The Stronghold of Przemyśl – Plans)*, cz. 2, Przemyśl 2006; B. Bobusia, M. Gosztyła, L. Lichołaj, *Plany twierdzy Przemyśl (The Stronghold of Przemyśl – Plans)*, cz. 3, Przemyśl 2010; E. von Steinitz, T. Brosch, *Fortyfikacje Austro-Węgier w czasach Conrada von Hotzendorf*, Przasnysz 2007; R. Borzęcki, *Strategiczna rola twierdz i umocnień w kampanii 1914 i 1915 roku na Wschodzie*, Oświęcim 2013; H. Heiden, *Bastion nad Sanem. Los twierdzy Przemyśl*, Oświęcim 2013; J. Kaufmann, R. Jurga, *Twierdza Europa. Europejskie fortyfikacje II wojny światowej*, Poznań 2013 (Wydanie drugie poprawione); *Spoleczny raport na temat stanu Twierdzy Toruń*, red. A. Kowalkowski, Toruń 2016.

⁵ J. Chorzępa, *Fortyfikacje*, Warszawa 2007.

⁶ K. Górski, *Historia Artylerii Polskiej*, Warszawa 1902; H. Delbrück, *Nowożytna sztuka wojenna*, Oświęcim 2016; A. Kiersnowski, *Historia rozwoju artylerji z atlasem rysunków sprzętu i danych*

z tym związanych było zresztą znacznie więcej, o czym dowie się czytelnik tej precyzyjnie skonstruowanej i napisanej monografii.

W oparciu o doświadczenia historyczne oraz wieloletnie i wartościowe badania naukowe dotyczące przede wszystkim Europy zachodniej, w tym Niemiec, swoje rozważania Autor rozpoczął bowiem od określenia wspomnianych powyżej zmian, które zaszły przede wszystkim na zachodzie Europy w zakresie sztuki fortyfikacyjnej, będących skutkiem upowszechnienia się ciągle udoskonalanej broni palnej – głównie artylerii. Następnie zwrócił uwagę na cały szereg społeczno-ekonomicznych oraz polityczno-ustrojowych i prawnych, a także przestrzennych, a więc pozamilitarnych zjawisk związanych z projektowaniem, budową i finansowaniem oraz funkcjonowaniem nowożytnych twierdz, w tym także ufortyfikowanych miast. Słusznie też wiąże je ze wzrostem poziomu sił wytwórczych, który pomimo licznych i krwawych konfliktów miał miejsce w Europie w XVI i XVII w. Wartymi szczególnego podkreślenia są też jego rozważania dotyczące definicji „twierdzy nowożytnej” oraz określenia zewnętrznego i wewnętrznego znaczenia twierdz w państwach będących monarchiami absolutnymi lub też dążącymi do takiego modelu sprawowania władzy. Powstawały one bowiem, co nie zawsze jest dostrzegane, także jako jeden ze sposobów kontroli własnych obywateli, a nie tylko jako ośrodki oporu przeciwko nieprzyjacielowi zewnętrznemu.

Poza tym Autor przedstawił i przeanalizował rozważania ówczesnych teoretyków i praktyków dotyczące tzw. „twierdzy idealnej”, a więc jej projektowania, finansowania i organizacji budowy, a także funkcjonowania zarówno w okresie wojny jak i pokoju, co wymagało stacjonowania w jej obrębie stałego – z konieczności opartego o stałą armię – zdyscyplinowanego i profesjonalnego garnizonu wojskowego.

Wszystkie te rozważania dotyczące realiów nowożytnej Europy zachodniej stanowią zaledwie jedną z dwóch warstw tej pracy, przy czym jej zadaniem było wprowadzenie czytelnika do zagadnień twierdz istniejących w XVI i XVII w. na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Bez tego bowiem byłoby mu trudno zrozumieć specyfikę stałych nowożytnych obiektów fortyfikacyjnych powstających i funkcjonujących w tym okresie w Koronie oraz w Wielkim Księstwie Litewskim. Te zaś zagadnienia stanowią najistotniejszą część badań i analiz Bogusława Dybasia.

liczbowych, Toruń 1925; M. Wieliczko-Wielicki, *Rozwój sprzętu artyleryjskiego i metod strzelania artylerii w zarysie ze specjalnym uwzględnieniem artylerii polskiej (artyleria niegwintowana)*, Oświęcim 2014; L. Walkiewicz, *Rodzaje dział według traktatu Albrechta Hohenzollerna z 1555 r. przełożonego na język polski dla Zygmunta Augusta przez Macieja Strubicza w 1561 r.*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, t. I, red. A. Smoliński, Oświęcim 2014.

W ich zakresie, w oparciu o wybrane przez Autora obiekty, znalazły się różnorodne militarne, ekonomiczne, społeczne i prawne (ustrojowe) uwarunkowania oraz specyfika powstawania twierdz nowożytnych na terenie Rzeczypospolitej w XVI, a przede wszystkim w XVII w. Podjął się on też próby odpowiedzi na pytanie czy w państwie tym istniał wówczas jednolity system twierdz, czy też różnorodne węższe systemy lokalne, w których budowę i funkcjonowanie zaangażowane były poszczególne miasta, instytucje państwa, mianowicie król, sejm i sejmniki, instytucje religijne, a w końcu również poszczególni magnaci, choć rola tych ostatnich mogła być dość skomplikowana. Często trudno było jednoznacznie rozróżnić czy występowali oni jako inwestorzy prywatni, czy też czynili to z racji sprawowania wysokich urzędów państwowych – np. hetmańskich lub wojewodzińskich albo też starościńskich.

Poza tym Bogusław Dybaś słusznie podkreślił związek pomiędzy geograficznym rozmieszczeniem obiektów fortyfikacyjnych na obszarze Rzeczypospolitej a kształtem jej granic, poziomem rozwoju ekonomicznego – głównie miast – oraz potencjalnymi i realnymi jej ówczesnymi przeciwnikami, a także specyfiką polskiego teatru działań wojennych, ze względu na nizinny charakter i przeważnie słaby stopień zurbanizowania różniącego się dość zasadniczo od tego, który znany był z doświadczeń militarnych Europy zachodniej. Analizując te kwestie Autor oparł się zarówno na konkretnych – dość zróżnicowanych – obiektach fortyfikacyjnych, jak i na przedstawieniu stanu myśli teoretycznej powstającej w tym zakresie na obszarze ówczesnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁷.

Ważnymi wątkami tej pracy są też rozważania dotyczące planowanych oraz realnych kosztów budowy nowożytnych obiektów fortyfikacyjnych zarówno w Koronie jak i w Wielkim Księstwie Litewskim. Poza tym jej Autor przedstawił również cały proces inwestycyjny – od planowania do realizacji, wraz ze wskazaniem na źródła pozyskiwania środków finansowych i siły roboczej oraz kosztów utrzymania koniecznej w poszczególnych obiektach stałej załogi wojskowej. Wszystkie te aspekty odniósł do realiów istniejących w tym czasie poza Rzeczpospolitą.

W efekcie takiego potraktowania problematyki nowożytnej twierdzy powstało opracowanie, jakiego wcześniej w polskiej historiografii jeszcze nie było. Przedstawia ono nie tylko obecny stan wiedzy o tych kwestiach istniejący zarówno w obcej jak i rodzimej historiografii, ale także szczegółowo i w ciekawy sposób omawia je w odniesieniu do częściowo odmiennych od zachodniej Europy realiów Rzeczypospolitej Obojga Narodów istniejących w XVI i XVII w.

⁷ J. Naronowicz-Naroński, *Budownictwo wojenne*, Oświęcim 2016, ss. 271.

Przedstawiona tutaj monografia profesora Bogusława Dybaśa nie należy do lektur łatwych w odbiorze. Pomimo to znalazła ona szerokie grono czytelników, na co niewątpliwy wpływ ma wysoka wartość zawartych w niej analiz. Świadczy też o tym fakt, że obecna edycja jest już drugim jej wydaniem⁸, które zapewne zbyt długo nie będzie czekało na chętnych do jego nabycia i wnikliwego przestudiowania. Jej lektura może być swoistą intelektualną ucztą. Tak więc – również ze względu na staranne wydanie – warto ją polecić wszystkim zainteresowanym zarówno dziejami fortyfikacji, jak i szeroko rozumianą historią wojskową nowożytnej Europy⁹.

Bibliografia:

- Alexandrowicz A., *Rozwój historyczny fortyfikacji w zarysie*, Oświęcim 2010.
- Bobusia B., Gosztyła M., Lichołaj L., *Plany twierdzy Przemyśl (The Stronghold of Przemyśl – Plans)*, cz. 3, Przemyśl 2010.
- Bobusia B., Gosztyła M., *Plany twierdzy Przemyśl (The Stronghold of Przemyśl – Plans)*, cz. 2, Przemyśl 2006.
- Bochenek R., *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa 1989.
- Bogdanowski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa – Kraków 1996.
- Borzęcki R., *Strategiczna rola twierdz i umocnień w kampanii 1914 i 1915 roku na Wschodzie*, Oświęcim 2013.
- Chorzępa J., *Fortyfikacje*, Warszawa 2007.
- Czołowski A., *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, Oświęcim 2013.
- Delbrück H., *Nowożytna sztuka wojenna*, Oświęcim 2016.
- Duffy Ch., *Wojna oblężnicza 1660–1789. Twierdze w epoce Vaubana i Fryderyka Wielkiego*, Warszawa 2017.
- Dybaś B., *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 1998.
- Fortyfikacje nowożytne w Polsce – badania, realizacje, projekty, zagospodarowanie do współczesnych funkcji*, red. L. Narębski, Toruń 2013.

⁸ B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 1998, ss. 381.

⁹ Autor nie zdecydował się na uzupełnienie swoich ustaleń o literaturę przedmiotu, która narosła pomiędzy pierwszym a drugim wydaniem tej monografii. Choć nie spowodowałyby to konieczności żadnych zmian w kwestii generalnych wniosków wynikających z wcześniejszych jego ustaleń, to jednak mogłyby częściowo wzbogacić jej warstwę faktograficzną, vide również: *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. I, red. F. Kiryk, Kraków 2000; *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. II, red. F. Kiryk, Kraków 2005.

- Górski K., *Historia Artylerji Polskiej*, Warszawa 1902.
- Heiden H., *Bastion nad Sanem. Los twierdzy Przemyśl*, Oświęcim 2013.
- Kamieniec Podolski. *Studia z dziejów miasta i regionu*, t. I-II, red. F. Kiryk, Kraków 2000, 2005.
- Kaufmann J., Jurga R., *Twierdza Europa. Europejskie fortyfikacje II wojny światowej*, Poznań 2013.
- Kiersnowski A., *Historia rozwoju artylerji z atlasem rysunków sprzętu i danych liczbowych*, Toruń 1925.
- Klecze K., Wyszyński W., *Fortyfikacja stała*, Oświęcim 2012.
- Krasny P., *Kościół p.w. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii i Podwyższenia Krzyża Św. oraz klasztor oo. Dominikanów wraz z założeniem pielgrzymkowym w Podkamieniu*, [w:] *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. XIII, oprac. A. Betlej, M. Biernat, K. Brzezina et al., Kraków 2005.
- Kudak twierdza kresowa*, oprac. A. Bucholz, Oświęcim 2017.
- Łysiak W., *Napoleon fortyfikator* [rozprawa doktorska], Warszawa 2012.
- M. Hislop, *Jak czytać zamki. Krótki kurs wiedzy o fortyfikacjach*, Warszawa 2018.
- Maciuk O., *Zamki i twierdze Ukrainy zachodniej. Podróże historyczne*, Lwów 2008.
- Мацюк О., *Замки і фортеці західної України. Мандрівки історичні*, Львів 1997.
- Narogowicz-Narowski J., *Budownictwo wojenne*, Oświęcim 2016.
- Пламеницька О., *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізноантичний – ранньомодерній час)*, Кам'янець-Подільський 2012.
- Pruski Z., Sadowski J. (oprac. graf.), *Bastion Polesie. Polskie fortyfikacje na Polesiu w latach 1920–1939*, Przasnysz 2000.
- Smoliński A., *Twierdza klasztorna w Podkamieniu. Miejsce magiczne – historia i współczesność*, [w:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. IV, red. K. Maksymiuk, M. Wagner, J. Piłatowicz et al., Siedlce 2015.
- Spoleczny raport na temat stanu Twierdzy Toruń*, red. A. Kowalkowski, Toruń 2016.
- Steinitz E. von, Brosch T., *Fortyfikacje Austro-Węgier w czasach Conrada von Hotzendorf*, Przasnysz 2007.
- Stierlin H., *Zabytki architektury obronnej*, b.m.w. 2006.
- Szlakiem twierdzy Koźle. Militarne tradycje Kędzierzyna-Koźla, Śląska i Rzeczypospolitej*, t. II, red. T. Ciesielski, Kędzierzyn-Koźle 2013.
- Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, red. M. Trąbski, Oświęcim 2016.
- Walkiewicz L., *Rodzaje dział według traktatu Albrechta Hohenzollerna z 1555 r. przełożonego na język polski dla Zygmunta Augusta przez Macieja Strubicza w 1561 r.*, [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerji polskiej i obcej*, t. I, red. A. Smoliński, Oświęcim 2014.

Wieliczko-Wielicki M., *Rozwój sprzętu artyleryjskiego i metod strzelania artylerii w zarysie ze specjalnym uwzględnieniem artylerii polskiej (artyleria niegwintowana)*, Oświęcim 2014.

Zamki, twierdze i garnizony Opola, Śląska i dawnej Rzeczypospolitej, red. T. Ciesielski, Zabrze 2010.